Dömötör Edit

A ‚Macbeth' boszorkányai

Lessing óta vitatott kérdés volt a dramaturgiában, hogy természetfölötti elemek megjelenése jogos-e a drámában. Lessing 1767-ben Voltaire egyik tragédiája, a ‚Semiramis' előadása kapcsán írta, hogy a drámaíró célja nem a közhiedelmet kifejezni, hanem elhitetni a közönséggel az adott elemeket, így aztán bármit gondolunk is boszorkányokról vagy szellemekről a színházon kívül, a drámát nézve hinnünk kell bennük. Ludwig Tieck szerint pedig a természetfölötti elemeket csak változatosságuk és ezzel egyszerre érvényesülő folytonosságuk teheti a tragédiában érvényessé. Shakespeare ‚Macbeth'-jét át- és átszövik természetfölötti elemek, amelyek mind megerősítik és kiegészítik egymást, ezzel olyan természetfölötti atmoszférát teremtve, amely központi jelentőségű a mű drámai cselekményében.

A ‚Macbeth'-ben Shakespeare fő forrása *Holinshed* ‚Chronicles of Scotland' (‚Skócia krónikája') című műve volt. Ez pedig *Hector Boethius* (*Boece*) ‚Scotorum Historiae' című, 1527-es alkotásán alapszik. Duncan meggyilkolását és Macbeth uralmának ezt követő eseményeit illetően Shakespeare műve követi Holinshedet, de a krónika szerint Macbeth tíz évig igazságos uralkodóként kormányzott. Macbeth trónra jutása és bukása, valamint általában véve a dráma sebessége fölgyorsul azzal, hogy tizenhét év eseményeit néhány hétbe sűríti. Uralmának békés éveit és jótékony törvényeit ignorálva a drámában Macbeth, mihelyt a trónra kerül, zsarnok lesz.

Ami a természetfölöttit illeti, a boszorkányoknak Macbethtel és Banquóval való találkozása szerepel Holinshed krónikájában, de a dráma szempontjából több jelentős tényező egyáltalán nem bukkan fel, például Banquo szelleme és az üst jelenései. A dráma angol szövegében szereplő „Weird Sisters" elnevezés szintén szerepel Holinshednél, aki a végzet istennőinek hívja őket (goddesses of destiny). A reneszánsz korban a boszorkányokban való hit, mondhatni, általános volt. 1603-ban újra kiadták Jakab király ‚Démonológiá'-ját (‚Daemonologie'), amely pontosan leírta a gonosz szellemek praktikáit és káprázatait, a boszorkányokkal való szerződést, ceremóniáikat, valamint azt, hogy miként lehet leleplezni őket, és hogyan kell kimérni rájuk a megfelelő büntetést. A király szerint a boszorkányok valóban léteznek, ördögi erővel bírnak, ezért el kell őket pusztítani. 1604-ben törvényt is hozott, hogy szellemidézésért és testi bántalmat okozó boszorkánysságért halálbüntetés jár, így a boszorkánység tana nem csupán a hiedelemben élt, de a törvényhozásban is.

A nyitó szín

A boszorkányok a legelső figurák, akik megjelennek a drámában. Három titokzatos vénasszony, arcukon szakáll, ujjuk cserepes, ajkuk aszott (így írja majd le őket Banquo az I. felvonás 3. színében). Felfordulásról, „tánc"-ról beszélnek. Nyomban megragadják a közönség képzeletét.

Figyelmet érdemel, hogy a boszorkányok külsejüket tekintve mintha nem nélküliek lennének. Banquo azt mondja: „Leginkább / Még nők lehettek, de szakállatok / Gyanúm-

ra cáfol" (I.3.48–50.). Az Erzsébet-kor felfogása szerint a szakáll a boszorkány tipikus jegye, mint ahogy ez a ‚The Honest Man's Fortune' (‚A becsületes ember szerencséje') című drámában is megjelenik: „The Women that / Come to us for disguises must wear beards; / And that's to say, a token of a witch", vagyis a szakáll a boszorkány jele, attribútuma. Feltűnő, hogy Medea óta a közvélekedés mindig és mindenhol több nőt vádolt meg boszorkánysággal, mint férfit. Jakab király ‚Démonológiá'-ja szerint ennek az az oka, hogy a nő esendőbb a férfinél. A bűnbeesés is azt példázza, hogy a nő könnyebben enged a kísértésnek. Ennek alapján feltételezhető, hogy a boszorkányok nők, de nem tisztán femininek, és éppen ezért látszanak gonosznak. Ugyanilyen módon Lady Macbeth defeminizálása áthidalja a szakadékot férfi és nő között, azt sugallva, hogy a gonosz alapvetően maszkulin. Lady Macbeth az I. felvonás 5. színében a sötétség szellemeihez fohászkodik: „...irtsátok ki bennem / A nőt s töltsetek túlcsordulni ádáz / Kegyetlenséggel!". Ebből az tűnik ki, hogy a morális rend erői a női princípiumba tartoznak. Saját maga nemtelenítése, pontosabban a benne élő nőiség kiirtása és a gonosz erők hívása egyúttal a halál hívása, mivel ez meddőséget jelent („...szívd a mellem / Tejét epének,...").

Ha bízhatunk a Fólió színi utasításaiban, a tragédia mennydörgéssel és villámlással kezdődik a pusztán, majd a három boszorkány rövid megjelenésével. Kevés bizonyos itt. Mintha a boszorkányok csak azért tűnnének föl, hogy máris semmivé váljanak. A természeti jelenségek azonban a mennydörgéssel, villámlással és így az esővel hozzák összefüggésbe a boszorkányokat. Szimbolikusan mindhárom jelenség roppant ellentmondásos. A Bibliában a mennydörgés és a villámlás mind Krisztussal, mind a Sátánnal kapcsolatban van. *Lukács* azt írja, hogy amikor Krisztus visszatér a földre, villámlásként lesz látható, de a Sátánnak a mennyből való bukását ugyanehhez a jelenséghez hasonlítja.

A bűnbeesés is azt példázza, hogy a nő könnyebben enged a kísértésnek. Ennek alapján feltételezhető, hogy a boszorkányok nők, de nem tisztán femininek, és éppen ezért látszanak gonosznak. Ugyanilyen módon Lady Macbeth defeminizálása áthidalja a szakadékot férfi és nő között, azt sugallva, hogy a gonosz alapvetően maszkulin.

Az eső is ellentmondásos. Egyfelől Hosea próféta azt írja, Isten úgy fog eljönni, mint az eső, megitatva a szomjúhozó földet. A középkori irodalomban gyakori motívum a kegyesség esője. Másfelől, alaktalansága miatt, a víz összefüggésben van a káosszal. A Genezisben is, mielőtt Isten megteremtette volna a világot, csak a víz létezik. Az özönvíz nem csupán pusztulást hozott, de Noé bárkáját új életre is vezette. A keresztelésben a megtisztulás jelképe. A pszichológiában a tudatalatti szimbóluma, mivel feneketlenül mély és sötét. A víz tehát élet, halál és újjászületés szimbóluma egyszerre, ugyanúgy, mint a hold, ami a Hecate-színben lesz nagyon fontos, ugyanis Hecatét gyakran azonosítják Szelénével.

Gazdag szimbolikus jelentéstartalma mellett, úgy fest, az eső és a vihar szükséges a boszorkányok számára, hogy meg tudjanak jelenni. Rejtélyes, hogy nappal találkoznak, mielőtt a csata véget ért volna. Egy utalás alapján ugyanis arra lehet következtetni, hogy nappal nem tudnak repülni, mivel ehhez nélkülözhetetlen számukra az éj sűrűsége. Macbeth maga is fölfigyel erre: „Legyen leprás, amin járnak, a szél" (IV.1.138.). A vihar tehát nem csupán a színpadi atmoszféra kelléke, hanem a boszorkányok kivételes és szokatlan nappali tevékenységének elengedhetetlen feltétele.

A szín rendkívül hatásos, de meglepően rövid. Mégis, a boszorkányok szempontjából alapvető sajátosságokra mutat rá. Először is a mű elejétől kezdve természetfölötti benyomást keltenek. A természeti törvényeket veszi semmibe erejük, ami lehetővé teszi, hogy semmivé váljanak (vanish; az angol szövegben a szín végén eltűnnek, nem pusztán elmennek).

Másrészt a hármas és a kilences (háromszor három) számnak mágikus jelentősége van nemcsak a keresztény hagyományban (például Jézus a kilencedik órában halt meg), hanem más vallásokban is. Visnu három lépéssel be tudja járni az egész világot, Tao pedig kilenc alakban képes megjelenni. A hármas szám a teljességet fejezi ki, de a boszorkányok teljessége valójában puszta redundancia, hisz ugyanúgy beszélnek és néznek ki. Hármasuk tehát felesleges ismétlés. Éppúgy differenciálatlanok, mint a győztes Macbeth és az áruló Cawdor.

A hármas és a kilences szám gyakori előfordulása a drámában a démoni befolyás mindent átható voltára utal. A varázslással összefüggésben jelenik meg a kilences szám: „Kiki hármat ez kilenc: / Állj, és kész a varázskör!" (I.3. 37–38.). Három boszorkány tűnik föl a színpadon, akik háromszor egymás után egyedül szólalnak meg, egyre rövidebben, majd a végső három sort (Szabó Lőrinc fordításában két sort) közösen kántálják. A színnek így ék alakja van, egyre csökken a megszólalások hossza, egészen a közösen elmondott szavakig. Macbeth továbbá három gyilkosságot követ el, és szintén a hármas szám jelenik meg a IV. felvonás legelején a macska három nyávogásában, a boszorkányok „Kép! Kép! Kép!" („Show! Show! Show!") felkiáltásában az üstjelenetben, és az első jelenésben fölhangzó „Macbeth! Macbeth! Macbeth!" szólításban.

Noha a boszorkányok mivolta természetfölöttinek tűnik, ugyanígy igaz, hogy lényük valós. Ördögöket, afféle manókat tartanak mintegy háziállatként, ezeket nevezték spiritus familiarisnak. Az ő hívásukra gyűlnek össze, és nevükön szólítják őket. Az első boszorkány kis ördöge az angol szövegben Graymalkin (a magyar fordításban Mióka), aminek a jelentése „szürke macska", a második a „varangy" jelentésű Paddock (Varangy); a macska és a varangy tipikusan boszorkányokhoz kapcsolódó állatok. A harmadik boszorkány manóját a nyitó szín ugyan nem nevezi nevén, de később „Harpier"-ként szólítja, ami a hárpia szón alapuló becenév. Az ő spiritus familiarisa tehát feltehetően a holló (hárpia), amely elragadja az ételt. A dögevő madarakat pedig az Erzsébet-korban gyakran vélték boszorkányok kísérőinek, amelyek összegyűjtik hullák testrészeit. Még Duncan gyilkossága előtt, amint Lady Macbeth egyedül marad, megszólal a rekedt holló. Azt hallva, hogy a király közeleg, a hollót a gonosz egyik madaraként említi, ez károgja ugyanis Duncan végzetes útját. Ez a motívum így majd visszautal a boszorkányokra.

A csatajelenet

A boszorkányok, ahogyan Macbeth a 3. színben mondja, „homályos szónokok" nemcsak azért, mert nem tárnak föl mindent, hanem mert csak a jövő teljesítheti be jóslataikat. Macbeth trónra jutásának, a birnami erdő Dunsinane dombjára való vonulásának vagy Macbeth meggyilkolásának egy nem anya szülte ember által csak olyan eseményekként van értelmük és igazi jelentőségük, amelyeket előre megjósoltak. Ez azonban nem csupán a boszorkányok jóslataira igaz, hanem a mű minden olyan, körkörös szerkezetet kialakító eseményére, amely vagy a drámai múltból nő ki, vagy a jövőt előlegezi.

Nem csupán a boszorkányok jóslatai vetítik előre a történéseket, hanem minden esemény része a körkörösségre épülő cselekménynek. Duncan gyilkossága megjelenik már Macbeth képzeletében mint „szörnyű sugallat". Ahogyan Macbeth Macdonwald fejét a vár ormára tűzi, úgy fog az V. felvonásban Macduff megjelenni Macbeth fejével. Ezek az események a cselekményben rejlő implicit ígéreteket teljesítik be. A csatatérrel szoros összefüggésben a nyitó szín is rejt ilyen implicit ígéretet. Az, hogy a boszorkányok a nyitó színben a csatatér mellett találkoznak, olyan fölsejlő, de még rejtett motívumot hordoz magában, amit majd a IV. felvonás bont ki. Fölmerül ugyanis a kérdés, ha az 1. színben pusztán azért jönnek össze, hogy egy jövőbeli találkozóban megegyezzenek (ezzel paradox módon nyitó színben elhalasztve a dráma kezdetét), valójában mi készteti őket erre a rövid gyűlésre? A válasz abban rejlik, mit is csináltak a két találkozás között eltelt időszakban. Egyikük elmondja, elhozta egy hajótörésben meghalt tengerész ujját. A rene-

szánsz kori hiedelem szerint a hajótörés éppúgy vonzotta a boszorkányokat, mint az akasztófa vagy éppen a csatatér. Ezek tudniillik azok a helyek, ahol az emberi testrészeket összeszedhetik, melyek nélkülözhetetlenek a IV. felvonásbeli szellemidézéshez.

A boszorkányok a csatatér valóságának és a túlvilág irrealitásának határán léteznek. Amint a színpad egyik oldalán távoznak, a másik oldalon megjelenik Duncan csapata, és ahol az imént még a boszorkányok álltak, fölbukkan a véres százados alakja. Azonban a harcot és a boszorkányokat összehasonlítva feltűnő, hogy milyen hangsúlyos megjelenítésük módjának különbsége. A boszorkányok mindig közvetlenül jelennek meg, míg a csata, de később ugyanígy Duncan meggyilkolása vagy Lady Macbeth halála a posteriori adatnak hírül. Noha a dráma, *Arisztotelész* szavaival, inkább mimetikus, mint szigorúan diegetikus, azaz inkább előadják, semmint elbeszélik, az orosz formalisták fabula és szüzsé közötti különbségtétele alkalmazható a drámára is, amennyiben a dráma eseményeire nem-lineáris és heterogén reprezentációból kell következtetni. A linearitás hiánya jut kifejezésre abban, hogy a cselekményszálak gyorsan váltják egymást: a boszorkányok után a csatatér jelenik meg, majd újból a boszorkányok, ezzel ismételten megkérdőjelezve a határvonalat realitás és illúzió között. A heterogén reprezentáció arra a sajátosságra utal, hogy a boszorkányok „láthatóak", de a csatajelenet nem.

A 3. szín és a boszorkányok jóslatai

A 3. szín a boszorkányok már megbeszélt találkozásával kezdődik, ami az időzítés benyomását kelti. E találkozásukkor vezetőjük elmond egy történetet (mint ahogy a 2. színben a százados) és megfogadja, hogy annak a nőnek a férje, aki nem volt hajlandó gesztenyét adni neki, átkozott lesz („shall live a man forbid"; I.3.22.). A három boszorkány megfogja egymás kezét, „weird", azaz végzetes nővéreknek nevezik magukat, kilenc (!) kört tesznek. Az igézet, varázslás ezzel teljes. Pontosan ebben a pillanatban betoppan Macbeth, az ő szavaikat visszhangozva.

A gesztenyét adni nem hajlandó asszony története sokatmondó Macbeth tetteinek megítélése szempontjából. A boszorkány ugyanis az asszony férjén, a tengerészen keresztül kíván bosszút állni rajta, de bár félelmetes erejű vihart támaszthat, elsüllyeszteni nem tudja a hajót. Ereje tehát korlátozott, nem képes elpusztítani a tengerészt, hacsak az el nem veszejti magát. A hajó maga pedig a reneszánsz irodalmában az érzelmi zűrzavarban élő lélek és általában az emberi élet metaforája. A hajó képzete kifejezi, hogy bár a tenger és a szelek kedvezőtlen körülményeket idézhetnek elő, mégis az ember kormányoz. A tengerészt így önmagában a boszorkány ereje nem döntheti romlásba, átvitt értelemben nem juttathatja kárhozatra, a felelősség az egyéné.

A tengerész tehát Macbethéhez nagyon hasonló helyzetben van. Ez a rövid történet már itt előrevetíti, hogy bár a boszorkányok kísérthetik Macbethet, gyötörhetik, csakis ő veszejtheti el magát saját döntéséből meghozott tettei által. Banquo figyelmeztető szavai, miszerint e lények az ördög eszközei is lehetnek, amelyek őt akarják kísérteni, ezt a gondolatot fejezik ki. Mindkét szövegrész azt a gondolatot hangsúlyozza, hogy a végső választás az egyéné.

Amikor Macbeth belép, az angol eredetiben ezt mondja: „So foul and fair a day I have not seen" (I.3.42.), a magyar fordításban: „Soha ilyen szép s ilyen rút napot!". A boszorkányok szavainak ez a Macbeth részéről öntudatlan ismétlése többféle hatást kelt. Egyrészt utalhat arra, hogy ez a nap szép a győzelem miatt, és csúnya a vérontás vagy az időjárás miatt. Másrészt arra emlékeztet, hogy a boszorkányok már megbeszélték, hogy találkozni fognak vele, az pedig, hogy Macbeth az ő szavaikat ismétli, megerősíti a képzetet: képesek jövőbeli eseményeket megjósolni. De még ennél is fontosabb, hogy az azonos szóhasználat valamiféle kapcsolatot, esetleg magatartásbeli hasonlóságot sejtet a boszorkányok és Macbeth között.

A jóslatokat kinyilatkoztató három boszorkány erősen emlékeztet a Párkákra, valamint a skandináv néphit Nornáira. A három Norna neve Urda, Verandi (vagy Varanda) és Skulda, akik a múltat, a jelent, illetőleg a jövőt képviselik. Amikor a három boszorkány üdvözli Macbethet, szintén megfigyelhető hasonló különbségtevés, noha csak itt, a drámában más ponton nem. Az első boszorkány Glamis thánjaként köszönti, azaz a múlt nevében szól. A második Cawdor thánjaként szólítja meg, és bár Macbeth még nem tudja, a király már kinevezte Cawdor thánjává, ez tehát a jelen. A harmadik köszöntésben Macbeth mint király a jövőt képviseli.

Macbethet Glamis thánjának nevezni tehát korántsem jóslat, de még a második sem. Az olvasó a 2. színből már tudja, hogy mi Duncan elhatározása, itt tehát ez voltaképpen csak egy tényállás közlése. Macbeth, de nem az olvasó számára hangzik ez úgy, mintha jóslat volna. Amikor Macbeth tudomást szerez arról, hogy Cawdor thánja lesz, csak ő véli úgy, hogy jóslat vált ezzel valóra. Valójában a drámában határozottan úgy fest, a boszorkányoknak semmi részük nincs ebben a kinevezésben. Semmilyen módon nem irányítják Macbethet, sőt, Macbeth cselekedete sem közvetlenül e cím elnyerésére, hanem az áruló legyőzésére irányult.

A jóslattal explicitté válik a jövő: Macbeth Cawdor thánja és király lesz, Banquo leszármazottai pedig királyok. Macbeth ambícióját fölszítja királyságának jóslata, ami azután a királygyilkosságba torkollik. A Banquo királyi leszármazottairól szóló jóslat pedig félelmét gerjeszti, és az újabb gyilkosságot eredményezi.

A jóslatokat kinyilatkoztató három boszorkány erősen emlékeztet a Párkákra, valamint a skandináv néphit Nornáira. A három Norna neve Urda, Verandi (vagy Varanda) és Skulda, akik a múltat, a jelent, illetőleg a jövőt képviselik. Amikor a három boszorkány üdvözli Macbethet, szintén megfigyelhető hasonló különbségtevés, noha csak itt, a drámában más ponton nem.

Ha dekonstrukciós szemszögből közelítünk a prófécia fogalmához, a boszorkányok jóslatai és Macbeth „szörnyű sugallata" a jelen szegénységét és az attól (*Derrida* szavával) elkülönböződő jövő viszonylagos gazdagságát veszik alapul. Derrida différance fogalma itt nem a szinkrón értelmű 'különbség', hanem a diakrón értelmű 'elhalasztás, késleltetés' jelentésben érdemel figyelmet. Ugyanis amikor Macbeth találkozik a három boszorkánnyal, a harmadik így üdvözli: „All hail Macbeth, that shalt be King hereafter". Ez összefüggésbe hozható Derridának azzal a gondolatával, hogy a jelölőláncok játéka révén a jelentés mindig elhalasztódik, a nyelv alapelve a jelentések vég nélküli elmozdulása. (A magyar fordítás „végül" szava nem adja vissza az angol szónak ezt a felhangját.) Machbeth azonban elutasítja a jóslatnak azt a sajátosságát, hogy a jelenlétet elhalasztja. Ahogyan a jövőt hajszolja, mindent beteljesülés hiányt szül.

A boszorkányok rendkívüli ereje és impresszív volta abból adódik, ahogyan a természetfölötti elemek széles spektrumába beépülnek. A nyitó szín kapcsán szóltunk már a hollóról, de a madármotívumok között szoros kapcsolatot tart a boszorkányokkal a varjú és a bagoly is. A katasztrófa szárnyas szimbólumai, sötét tollazatuk és szürkületi röptük rossz ómen. Duncan meggyilkolása után nyomban a bagoly rikolt. A bagolynak többszörös a démoni konnotációja. Férjére várva Lady Macbeth bagolyrikoltást hall: „Hark, peace: it was the owl that shriek'd, / The fatal bellman, which gives the stern'st goodnight"; „Csak a kuvik, a gyászos őr, rikoltott / Szörnyű jóéjszakát" (II.2.4–5.). A „fatal bellman" kifejezés érdekessége az angol nyelvben, hogy egyik jelentésében olyan személyre utal, aki az elítéltek kivégzése előtti éjjelen ad jelzést. Lady Macbeth szavaiban így Duncan az „elítélt", akinek halálát a bagoly adja hírül. Már Duncan meggyilkolását

is egy sólymot elpusztító bagoly jelzi vagy legalábbis vetíti előre, később pedig egy bagoly szárnyát dobják be a boszorkányok üstjükbe.

A madármotivika mellett az alvás témája is szorosan összekapcsolódik a boszorkányokkal és a bűnnel. Az alvást először az első boszorkány említi, amikor megátkozza a tengerészt: „Lecsukódni nem hagyom / Szempillája ereszét" (I.3.20–21.). Amikor pedig Macbeth azt mondja: „S én nem tudtam a rémült »Irgalom!«-ra / »Ámen!«-t felelni", egy hang így szól hozzá: „Ne aludj. Macbeth öli az álmot!". Azaz tettét nem csupán Duncan, hanem az álom szent volta ellen követte el. Macbeth tettében eszerint az különösen borzalmas, hogy álmában gyilkolta meg Duncant. Az álomra tett utalás így más szempontból, de újra összekapcsolja Macbeth és a tengerész alakját.

Hecate és a boszorkányok üstjének jelenései

A dráma három központi színe azt illusztrálja, hogyan válik valamiféle ünneplés és összejövetel zűrzavarrá. Az első ilyen az a vacsora, amelynek Duncan érkezését kellene üdvözölnie, de ezt a vacsorát Duncan meggyilkolása követi. A másodiknak Macbeth királyságát kellene üdvözölnie, de itt jelenik meg Banquo szelleme. Közvetlenül ezután jelenik meg Hecate, a harmadik ilyen ceremónia pedig a boszorkányok üstjéé.

Macbeth, amikor Banquo még élt, maga hívta meg őt a vacsorára, de már csak a halott jön el. Ez a mozzanat hasonlóságot mutat *Tirso de Molina* ‚A sevillai szédelgő és a kővendég' című drámájával, amelyben Don Juan vacsoráján is már csak a halott, pontosabban a sírján álló szobor, a kővendég toppan be. Banquo a vacsorán véresen jelenik meg, és nem szólal meg. A ‚Hamlet'-ben a Szellem, amikor megjelenik Gertrude hálószobájában, beszél Hamlethez, ezt azonban Gertrude nem hallja, a ‚Macbeth'-ben viszont Banquo szelleme egyetlen szót sem szól, és csupán Macbeth látja, ami sejtetheti, hogy csupán Macbeth képzeletében jelent meg.

Ebben a színben Shakespeare a csatával és Duncan gyilkosságával ellentétes technikát alkalmaz, hogy ugyanazt a hatást érje el. A csata ugyanis a háttérben zajlik, így az olvasónak kell elképzelnie Macbethet mint az ellenség fölött győzelmet arató katonát, és bár Macbeth közvetlenül nem jelenik meg, képzeletben az olvasó mintegy részese lesz a harctéri erőszaknak. Hasonló módon Duncan meggyilkolása sem a színen zajlik, a közönségnek el kell képzelnie, és ilyen értelemben Macbeth bűntársává válik. Az utolsó felvonásban Macbeth és Macduff párharcáról is csak hallunk, de nem látjuk. Láthatatlanná válik tehát az egyébként látható, vagyis a csata és Duncan meggyilkolása, míg a vacsorajelenetben látható lesz a láthatatlan, és a boszorkányok minden megjelenése is közvetlen ábrázolást nyer.

Ha tehát a Szellem csupán hallucináció, akkor Macbeth bűnös lelkiismeretének szülötte, és így csak azok láthatják, akik rendelkeznek Macbeth gyilkosságának bűnös tudásával. Minthogy mi, nézők is látjuk, ez azt jelenti, hogy osztjuk Macbeth gyötrő lelkiismeretét, minden sötét tettében való képzeletbeli részvételünk folyományaképp. Ugyanakkor a Szellem nem egyszerűen Macbeth képzeletében él, hiszen olvasóként, nézőként tudunk a megjelenéséről, tehát mintha mégis lenne valamiféle független léte. Hogy a Szellem pusztán képzeletbeli-e vagy sem, éppoly paradoxon, mint a boszorkányok esetében. Kitérnek mindennapi logikánk vagy-vagy kategóriái elől. Akárhogyan is, néhány pillanatra Banquo mégis elfoglalja a királyi trónt, ami előrevetíti utódainak uralmát. Ha szellemként is, de visszatér, hangsúlyozva, hogy fizikai halálát túlélve él királyi leszármazottaiban.

E vacsorajelenet azonban nem csupán Macbeth és a Szellem viszonya szempontjából lényeges, hanem azért is, mert itt Macbeth a közösségbeli zűrzavar és fragmentálódás forrása. A vacsora, amely rend és egység atmoszférájával kezdődött, kölcsönös gyanakvással, félelemmel és az ételek el nem fogyasztásával ér véget. Mivel pedig a megjelenő lordok az állam egészét reprezentálják, az itt megmutatkozó romlás előrevetíti azt a frag-

mentálódást, amit Macbeth az egész országnak hoz. E vacsora, melynek az új király vendégszeretetét kellene demonstrálnia, ilyen szempontból is kudarccal végződik. A rend hiánya és a zűrzavar a gonosz eredménye. A gonosz hatására az egységből, ünneplésből és a társadalmi rendből káosz és szétoszló közösség lesz. E tekintetben tehát párhuzam vonható a Duncan gyilkosságának éjjelén föltűnő természeti jelenségekkel, mivel a zűrzavar mindkét helyen a gonosz eredménye.

Ahogyan a boszorkányok alávetik magukat Hecaténak, Hecate feddésének („Meg se hívtok, hogy a varázs / Teljes legyen és glóriás?"), a megkérdőjelezetlen autoritásnak olyan képe jelenik meg, ami különösen a létrejövő kontraszt révén erőteljesen hiányzik a megelőző vacsorajelenetből. Macbethet valójában sosem látjuk mint vezetőt, uralkodót engedelmes alattvalók élén, ellentétben itt Hecatével.

Félig boszorkány, félig istennő lévén Hecate a görög mitológia titokzatos alakja, Tartarosznak és az Éjnek a leánya, olykor Szelénével, a Holddal is kapcsolatba hozzák. Ugyanakkor uralja az éjszakát és a természet minden titokzatos erejét, valamint az alvilág egyik királynője is. Már az antikvitás korában a mágia és a boszorkányság pártfogója. Kötődtek hozzá prehellenisztikus termékenységi rítusok is. Hecate tehát pusztító és megtartó volt egyszerre. A hármas számot a mitológiában is összekapcsolták lényével, mert három kísérője volt, az Erünniszek. A thesszáliai boszorkányok szolgálták, valahányszor titokban végzett fekete mágiához hívták, különösen három út találkozásánál.

Hecate közli a boszorkányokkal, találkozzanak a következő nap, mivel Macbeth jön, hogy hallja a végzetét tőlük. Megfeddi őket, mert azt akarja, hogy Macbeth a lelkét formálisan is adja el: „Üst és jós-szerszám kész legyen / És minden egyéb rendesen!". Amikor tehát az angol szöveg úgy fogalmaz, hogy a bizonyosság („security") lesz Macbeth legnagyobb ellensége, ez értelmezhető úgy is, hogy Macbethnek a jelenések hamis biztonságérzetet fognak adni, de úgy is, hogy a szellemidézés formális szerződése, a boszorkányság szellemidéző rítusában való formális részvétele lesz ez a bizonyosság. Ez a találkozás Macbethtel komolyabb és „szabályosabb" varázslást jelent, mint amikor a 3. színben találkoztak, ahol a boszorkányok kimondták ugyan a jóslatokat, de nem válaszoltak Macbeth kérdéseire.

A boszorkányok barlangjában is egyfajta „vacsora", ördögi összejövetel tanúi lehetünk. Ismét előre tudják, hogy Macbeth meg fogja látogatni őket, és őt mintegy üdvözlendő, elő is készítették üstjüket. Az a tény, hogy Hecate alakja a mitológiában termékenységi rítusokkal áll kapcsolatban, ezen a ponton nagyon jelentős, mivel a megfiatalítás rítusát üst segítségével folytatták le, a mítoszban viszont maga az üst is termékenységi szimbólum. Például *Ovidius* ‚Metamorphoses'-ában Medea könyörgése a megfiatalodásért az üst fölött beteljesedik. A ‚Macbeth'-ben azonban az üst éppen ellenkező folyamatban tölt be kulcsszerepet, mivel Macbeth itt az ősi kultusz eltorzítása révén nyeri tudását. A boszorkányok üstje Déméter és lánya, Kore ünnepének, a Thesmophoriának eltorzított megfelelője. Ezen az ünnepen ugyanis a földbe egy mély hasadékot ástak, amibe az asszonyok malacokat dobtak. A ‚Macbeth'-ben már az I. felvonás 3. színében történik utalás a malacra, ugyanis a második boszorkány disznót ölni volt. Itt az üstjelenetben is föltűnik a malac, de az ősi rítussal ellentétes értékkel, mert a boszorkány, amikor Macbeth türelmetlenül hallani akarja végzetét, azért alkalmazza az ősi termékenységrítust, hogy még jobban megtévessze: „Kocavér kell még, kocáé, / S kilenc felfalt malacáé" (IV.1.64–65.).

A boszorkányok üstjének hozzávalói abszurd állati részek, mint például a gőte szeme, denevérszőr, sárkány pikkelye, de növények is vannak benne. A boszorkányokhoz hagyományosan szorosan kötődő denevér jelenléte nagyon érdekes, mert amikor Macbeth elmondja feleségének, hogy Banquo és Fleance még él, ennek az állatnak a képét szövi szavaiba: „Mielőtt befejezi vaksi röptét / A denevér, [...] Iszonyu tett történik" (III.2.39.). Úgy tűnik, a denevér befejezte röptét, úticélja pedig a boszorkányok üstje, mint ahogy

Macbeth is megérkezik a boszorkányokhoz. A tiszafa (yew) a halál fája, ennek a leve öli meg egyébként idősebb Hamletet. Testrészek is fölbukkannak: zsidó veséje, törökorr. A csatajelenettel kapcsolatban volt már szó arról, hogy a halott emberek testrészei alapvetően fontosak a boszorkányok számára. A legtöbb itt említett testrész olyan embereké, akiket vagy nem temettek még el, például az akasztott embert, vagy nem megszentelt földbe temették, így a megfulladt tengerészt, akinek ujjáról az I. felvonás 3. színében esik szó, vagy kereszteletlen lévén nem temethetik megszentelt földbe, így a szajha újszülöttét.

Túl azon, hogy a részeikben megidézett testek nagyobb részben valamilyen módon a gonosszal, gonosz cselekedettel kapcsolódnak össze, a halottaktól elszakított testrészeknek a katlanba való bedobálásában, abszurd felhasználásában a káosz további képzete fejeződik ki.

Végszó

Noha a dráma úgy ér véget, ahogyan elkezdődött – harccal, erőszakkal –, bizonyos gesztusok határozottan arra látszanak irányulni, hogy az erőszak véget érjen. Egyrészt Macbethet, aki a csatatéren teljesen egyedül marad, legyőzik. A thán cím pedig, ami a jóslatokban oly fontos szerepet kapott az I. felvonásban, nincs többé, mert Malcolm az „earl", azaz gróf rangját vezeti be. Duncan az I. felvonásban akaratlanul, de a boszorkányok jóslatát váltotta valóra azzal, hogy Macbethet valóban Cawdor thánjává tette. Malcolm is, más módon ugyan, szavai révén, nyelvileg, de kapcsolatba lép a boszorkányokkal. A dráma legutolsó sorában ugyanis azt mondja: „Whom we invite, to see us crown'd at Scone" („Meghívlak a koronázásra Scone-ba"), ez a hívás pedig a boszorkányoknak a drámát megnyitó sorait visszhangozza: „When shall we three meet again?" (szó szerint: „mikor találkozunk mi hárman megint?"). A legutolsó sorral mintegy visszatérünk a legelső sorhoz. Az indítás és a zárás körkörösségét sugallja az is, hogy miként a boszorkányok köszöntötték Macbethet, úgy éljenzik a végén alattvalói Malcolmot.

Ahogyan a nyitó szín kezdés és a kezdés elhalasztása egyszerre, úgy a befejezés sem befejezés. Egyrészt jelen van benne a cselekmény határozott lezárása azzal, hogy Malcolm erői győznek, és hogy Macduff belép Macbeth fejével. Ez viszont Macbethnek hasonló, az ellenfél lefejezésének I. felvonásbeli gesztusát idézi. Mint korábban Macbeth, most Macduff küzdött a királyért, és oly markáns ez a párhuzam, hogy erőteljesen sugallja, az idő ciklikusságában nincs vég, csupán a korábbihoz való újabb visszatérés.

A „vészbanyák" figurájában keresztény, ókori mitológiai és a népi folklór motívumai keverednek: részben ördögök, boszorkányok, Fúriák, Párkák stb. A természetfölötti elemek nagyon szoros kölcsönös kapcsolatban állnak, aminek révén a dráma Macbeth és a boszorkányok tettein keresztül összefonja az emberi és a természeti zűrzavart. A gonosz belülről ered, és úgy fejti ki hatását a külvilágra: az első két felvonásban Macbeth a gonoszt választja, a következő három felvonásban pedig a gonosz megmutatja hatását emberre, családra és államra. De Macbeth nem kizárólag maga felelős az őt körülvevő világ diszharmóniájáért, hiszen gyilkosságai előtt elismert és dicsőített erőszakkal vett részt a harcban. Duncan szerepe krisztusi áthallásokkal megalkotott alakja ellenére kétértelmű, akárcsak Malcolmé a mű végén, a dráma alapvetően körkörös szerkezetével összhangban. Az üstjelenet után a boszorkányok közvetlenül nem jelennek meg, de jelen vannak a jóslatok valóra váltásában.

A finalitás újra és újra elérhetetlen a dráma során: fiai elmenekülése miatt nemcsak Duncan gyilkossága bevégzetlen, de még Duncan vérét sem lehet teljesen lemosni. Azzal, hogy szellemként visszatér, Banquo is elutasítja a halált, sőt, a Stuart királyokban tovább él. A befejezés vágya és ugyanakkor lehetetlensége állandó gondjuk a szereplőknek, még olyan részletben is, hogy Macbeth képtelen kimondani: Ámen.